

Εκκλησία και έθνος στα Βαλκάνια

Ιστορική αντινομία ή κοινωνική σύγκρουση;

Το νεότερο ιστορικό φαινόμενο της συγκρότησης του έθνους/ εθνικού κράτους και η σχέση του με την εκκλησία δεν είναι ξεκομμένο από το θεσμικό ρόλο της στο εσωτερικό των μεσαιωνικών χριστιανικών κρατών της Βαλκανικής. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι καθένα από αυτά, κυρίως το σερβικό και το Β' βουλγαρικό κράτος -για να περιοριστούμε σ' αυτά-, κατάφεραν, σε πρόσφορες συγκυρίες (1219 και 1235), να συγκροτήσουν ξεχωριστές εκκλησίες, υιοθετώντας το κυρίαρχο βυζαντινό/«κωνσταντινείο» μοντέλο (ο ηγεμόνας/ κράτος με την εκκλησία του). Κι ακόμα πως, παρά την επιβεβλημένη τομή του 1453, αυτή η *ατομική τους κατάκτηση* και κληρονομιά δεν έπαψε έκτοτε να επικαιροποιείται. Διαρρηγνύοντας τη χριστιανική οικουμενικότητα την οποία διακήρυσσε το Πατριαρχείο, τα δύο αυτά κράτη, ιδρύοντας δική τους εκκλησία, δεν έπαψαν βέβαια να βρίσκονται υπό την πνευματική κηδεμονία της Κωνσταντινούπολης. Η χριστιανική *κοινότητα* διαιωνίστηκε, αν και όχι πάντα ως ενεργός ενωτικός παράγοντας: Οι υστερο-μεσαιωνικές διευθετήσεις Βουλγάρων και Σέρβων, ερήμην του Πατριαρχείου, μετέτρεψαν τις διακρατικές/ διεκκλησιαστικές σχέσεις σε ακανθώδες ζήτημα, αν κρίνουμε από τα συνακόλουθα αναθέματα που εκτόξευε το τελευταίο.

Αυτή η ιστορική εμπειρία θεσμικής χειραφέτησης των δύο λαών διακόπηκε απότομα: Το βουλγαρικό Πατριαρχείο Τυρνόβου καταργήθηκε οριστικά με την οθωμανική κατάκτηση της πόλης (1393), ενώ το σερβικό του Ιπεκίου (Πετς), όπως και η αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Αχρίδας, καταργήθηκαν από τον πατριάρχη Γεννάδιο (1459), για να επαναλειτουργήσουν από το 1557 έως το 1766/1767. Το Ιπέκιο, μάλιστα ως οθωμανικός θεσμός, επεκτάθηκε μέχρι το «στρατιωτικό σύνορο» (Κράινα), την ουγγρική λωρίδα μεταξύ των ποταμών Δούναβη και Σάβα, όπου Σέρβοι είχαν καταφύγει μαζικά, συντεταγμένοι υπό τον πατριάρχη τους. Και στις δύο περιπτώσεις, η διακοπή δεν εξάλειψε τη χαραγμένη στο μυαλό και το σώμα των ανθρώπων κοσμοαντίληψη για τον επίγειο και το μεταθανάτιο κόσμο, την αμαρτία, το φόβο και τις πρακτικές για την οργάνωση του χρόνου και τη σωματική πειθαρχία/υποταγή. Πολύ περισσότερο που και η, εξίσου θεοκρατική, Οθωμανική αυτοκρατορία οργάνωσε *κατά ποιόνια* τους υπηκόους της. Το αξιοσημείωτο λοιπόν για το θέμα μας είναι ότι η μεσαιωνική κληρονομιά δεν έπεσε στη λήθη: Διατηρήθηκε στα δημόδια άσματα και στα (αγιογραφικά) χρονικά και, το κυριότερο, έδωσε έκφραση -μαζί με άλλες μορφές απείθειας- στην κοινωνική δυσαρέσκεια, εξαιτίας π.χ. της γενίκευσης της ελληνικής στην εκκλησιαστική λειτουργία, των αυθαιρεσιών και των αυξανόμενων δοσιμάτων στη Μεγάλη εκκλησία. Ταυτόχρονα, συνέβαλε στη συνειδητοποίηση ότι η ανατροπή της πνευματικής εξάρτησης, στον προχωρημένο 18ο αι., γινόταν όλο και πιο εφικτή από εκείνη της πολιτικής κυριαρχίας.

Μ' άλλα λόγια, η νεότερη σχέση έθνους και εκκλησίας δεν μπορεί να κατανοηθεί *εν κενώ*, ούτε στη βάση μιας «νοερής», αδιάσπαστης δηλαδή αρμονικής ενότητας του

ορθόδοξου ποιμνίου. Πολύ περισσότερο που οι εκκλησίες, στο πλαίσιο του παραπάνω μεσαιωνικού μοντέλου, συνδέθηκαν αδιάσπαστα με το οικείο τους κράτος, όχι μόνο διεισδύοντας στην κοσμική σφαίρα με ποιμαντορικό και δικαστικό ρόλο, αλλά κυρίως ως μεγάλος γαιοκτήμονας, δηλαδή εκμεταλλευόμενες σημαντικό τμήμα αγροτικού πληθυσμού και ιδιοποιούμενες αγροτικό πλεόνασμα. Οι πηγές δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία γι' αυτό, αρκεί να θέλει κανείς να τις λάβει υπόψη του και να παρακολουθήσει την εξέλιξη του φαινομένου στην οθωμανική περίοδο.

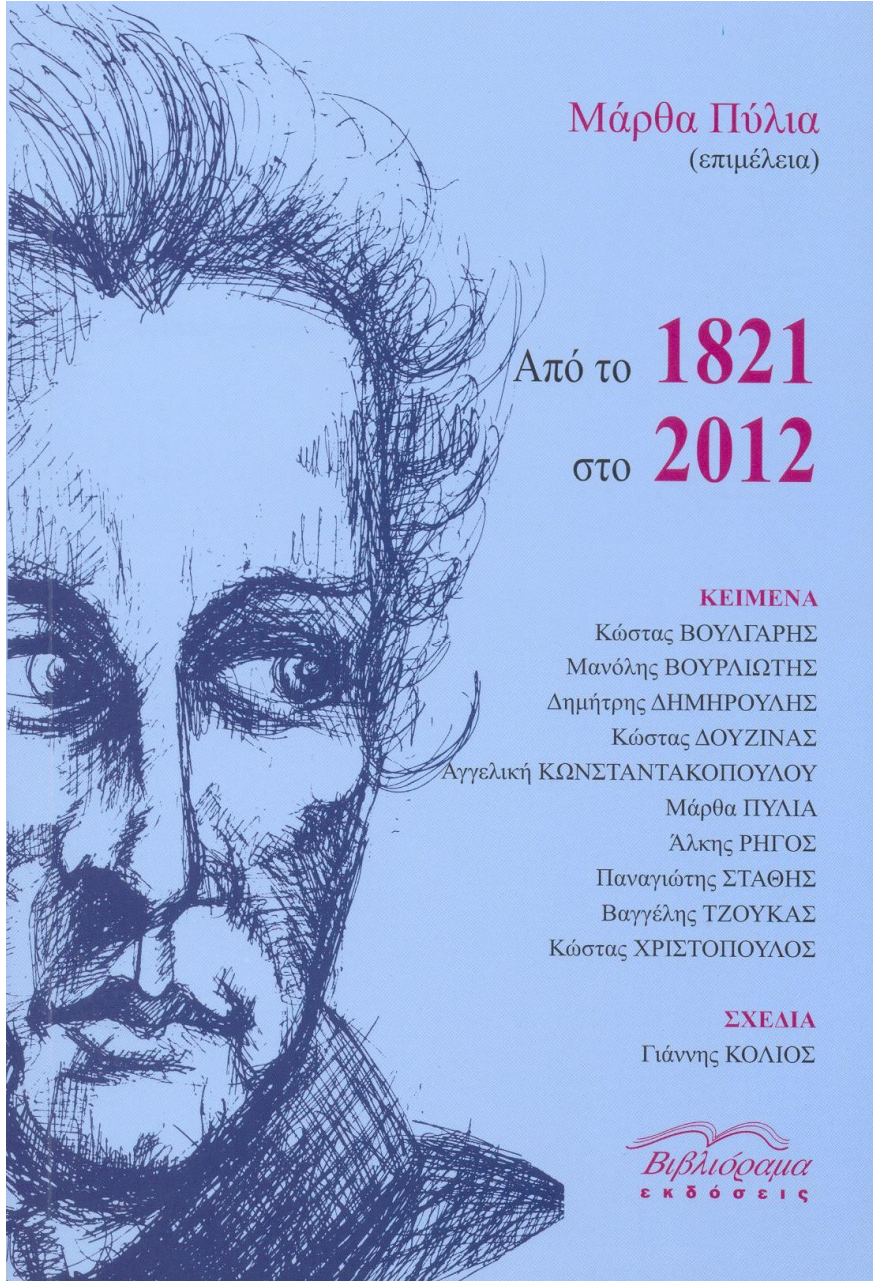
Μια γενική, λοιπόν, τυπολογία των διαδικασιών προς τη συγκρότηση του εθνικού κράτους θα μπορούσε να προταθεί εδώ, μόνο και μόνο για να γίνει αντικείμενο ευρύτερης και σε βάθος διερεύνησης: Όπου συγκροτείται εθνικό κράτος μέσα από επαναστατικές διαδικασίες, δηλαδή με ριζοσπαστικές στοχεύσεις, οι οποίες μάλιστα προκαλούν ακόμα και εμφύλιες συγκρούσεις, η εκκλησία ως θεσμός τάσσεται υπέρ της διατήρησης του status quo (ελληνική και σερβική περίπτωση). Αντίθετα, εκεί όπου ριζοσπαστικές κοινωνικές δυνάμεις απουσίαζαν ή ήταν αδύναμες, η (βουλγαρική εν προκειμένω) εκκλησία άδραξε την ευκαιρία, σε περιόδους ρήξεων, να υλοποιήσει το πάγιο από τον Μεσαίωνα αίτημά της, την απεξάρτηση από το Πατριαρχείο, με βασικό επιχείρημα τη γνώση της ιστορίας και της αποκλειστικής χρήσης της γλώσσας: Μια παρόμοια στόχευση προδιαγράφει η *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία* (1762) του Παΐσιου Χιλανδαρινού.

Αυτή η παράδοση και οι ευέλικτες πρακτικές της εκκλησίας δεν ερευνώνται πάντα κριτικά και με βάση τους ιστορικούς όρους. Όχι σπάνια, κάποιοι ερευνητές (ακολουθώντας τη συλλογιστική της εθνικής ιστοριογραφίας) εκλαμβάνουν, αναχρονιστικά, ως εθνικές, προγενέστερες της Γαλλικής επανάστασης, διατυπώσεις εκκλησιαστικών παραγόντων για απεξάρτηση του ποιμνίου από το Πατριαρχείο με την καλλιέργεια της οικείας γλώσσας/ ιστορίας. Άλλοι πάλι κατατάσσουν στους εκφραστές ριζοσπαστικών ιδεών ιεράρχες που στηλίτευσαν τα κακώς κείμενα στην εκκλησία και εργάστηκαν για την ευρύτερη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, αν και δεν αμφισβήτησαν το οθωμανικό πλαίσιο: Πρόκειται για τη σημερινή *πολιτικά ορθή* τάση της *αναπαλαιώσης* του ρόλου της εκκλησίας, ή το συρμό να ερμηνεύεται το πολυδιάστατο ιστορικό γίνεσθαι με πολιτισμικούς όρους («kulturologija»), ταυτότητες και εθνοτικές ομάδες. Και στις δύο προσεγγίσεις παραβλέπονται οι ιστορικοί όροι της συγκρότησης των βαλκανικών εθνικών κρατών και εξιδανικεύεται -αν δεν αποκρύπτεται- ο εξουσιαστικός ρόλος του θεσμού της εκκλησίας. Αντί να συλλαμβάνουν τη μακραίωνη σύμπραξή της με το κράτος, αποδίδουν σ' αυτό το θεσμό εξ αρχής εθνικές στοχεύσεις ή ανιχνεύουν «αντινομία»/«αντίφαση» μεταξύ εκκλησίας-κράτους. Ως επιχείρημα μάλιστα προβάλλεται ο κυρίαρχος λόγος του Πατριαρχείου, ο οποίος αποτυπώνει θεοκρατικά τις νεότερες γεωπολιτικές μεταβολές με το νεολογισμό «εθνο-φυλετισμός» (αμάρτημα που επέσυρε αναθεματισμό), επιχειρώντας να αποτρέψει την επαπειλούμενη συρρίκνωσή του εξαιτίας της ίδρυσης εθνικών εκκλησιών. Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις επισκιάζουν, στη μελέτη της συγκρότησης των βαλκανικών εθνικών κρατών, τη συνολική νέα **σηματοδότηση** και **συνάρθρωση** γλώσσας, παραδόσεων και κοινωνικών δομών, και εξαχνώνουν τον *αναπαλαιωμένο* κοινωνικο-πολιτικό ρόλο της εκκλησίας στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα: Την ιδεολογική καταστολή μέσω του μεταφυσικού φόβου, που διαιωνίζει τις παλιές θεοκρατικές έμπνευσης διακρίσεις, και την παρεμπόδιση της εκκοσμίκευσης και του εκδημοκρατισμού του κράτους, από κοινού με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις - εξού και οι πολιτικές συγκρούσεις.

Αποφεύγοντας λοιπόν αναχρονισμούς και εκ των προτέρων στοχεύσεις, θεωρούμε ιστορικά ορθότερο να αντιληφθούμε τη νεότερη σχέση εθνικού κράτους-εκκλησίας, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της *Βαλκανικής των εθνοτήτων*, ως έναν επιπλέον, όχι τον πιο πρόσφατο, **ανα-προσδιορισμό** μιας από παλιά φορτισμένης κοινωνικο-πολιτικά σχέσης, που κρίθηκε τότε αναγκαίος. Για την κατανόηση λοιπόν αυτών των ανισοβαρών σχέσεων, σε κάθε κράτος και εκκλησία χωριστά, χρειάζεται (όπως έδειξε η σύγχρονη έρευνα) να πάρουμε υπόψη πρώτα-πρώτα τον ειδικότερο συνασπισμό των κυρίαρχων δυνάμεων και το πολιτικό πρόγραμμα που πρότεινε κάθε μία από αυτές. Δεύτερον, να εξετάσουμε τις διάφορες φάσεις της εφαρμογής του συγκεκριμένου μοντέλου, με ή χωρίς τη συνδρομή της εκκλησίας. Γιατί βέβαια η θρησκεία δεν αποτέλεσε για όλους τους βαλκάνιους υπηκόους/πολίτες-πατριώτες εξίσου συνεκτικό *εθνικό δεσμό* - συνεπώς η σπουδαιότητα του θεσμού της εκκλησίας ποικίλλει: Διαμετρικά αντίθετα παραδείγματα εθνικών προγραμμάτων είναι εδώ ο Βουλγαρισμός, που *πραγματώθηκε* καταρχήν στο πεδίο της γλώσσας και της ανεξάρτησης από το Πατριαρχείο, πετυχαίνοντας να ιδρυθεί Βουλγαρική Εξαρχία με σουλτανικό φερμάνι (Φεβρ. 1870), ενώ ο Αλβανισμός έδωσε έμφαση στη γλώσσα, τη γεωγραφία, την κοινή καταγωγή και τον εθνικό χαρακτήρα, ενώ υποβάθμισε τις δύο θρησκείες, τη χριστιανική (ορθοδοξία, καθολικισμός) και τη μουσουλμανική (παράδοση που υπερακοντίστηκε από τους ιδεολόγους του Ενβέρ Χότζα, Φεβρ. 1968).

Ιδωμένη από αυτή την άποψη, η φάση του *εθνικού προσδιορισμού* των σχέσεων εκκλησίας-κράτους ίσως φωτίσει και σημερινές ανακατατάξεις που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Αναπτυγμένη μορφή του ίδιου κειμένου βλ. στο **Μάρθα Πύλια (επιμέλεια), Από το 1821 στο 2012, Βιβλιόγραμμα, 2012, σ. 29-50.**

Μάρθα Πύλια
(επιμέλεια)

Από το **1821**
στο **2012**

ΚΕΙΜΕΝΑ

Κώστας ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
Μανόλης ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ
Δημήτρης ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ
Κώστας ΔΟΥΖΙΝΑΣ
Αγγελική ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Μάρθα ΠΥΛΙΑ
Άλκης ΡΗΓΟΣ
Παναγιώτης ΣΤΑΘΗΣ
Βαγγέλης ΤΖΟΥΚΑΣ
Κώστας ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΕΔΙΑ

Γιάννης ΚΟΛΙΟΣ

Βιβλιόραμα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ, Το φιλελληνικό κίνημα του τότε και οι αναφορές του στο σήμερα	13
ΜΑΡΘΑ ΠΥΛΙΑ, Κοινωνικός αποκλεισμός και επανάσταση	19
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εκκλησία και Έθνος στα Βαλκάνια. Ιστορική αντινομία ή κοινωνική σύγκρουση;	29
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ, Όψεις του «ελληνικού» στην αναζήτηση εθνικής ταυτότητας. Το παράδειγμα της ποίησης (Σολωμός, Ελύτης, Εγγονόπουλος)	53
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΤΖΟΥΚΑΣ, Το «Νέο '21»: Προσλήψεις της Ελληνικής Επανάστασης από το ΕΑΜ	71
ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ, Απ' το '21 στο '12. Διαδρομές ελευθερίας και αντίστασης	79
ΚΩΣΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Η «εθνική αφήγηση του 1821», η ιστορία της λογοτεχνίας και η αριστερά.....	89
ΜΑΝΟΛΗΣ ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ, Η επανάσταση στην Κρήτη (1825-1830). Ένα ανέκδοτο χειρόγραφο	105
ΚΩΣΤΑΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Το τέλος της βαναρικής επιρροής στη νεοελληνική τέχνη	113
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ, Η οθωμανική περίοδος και το Εικοσιένα στον ελληνικό κινηματογράφο	123
Επίμετρο ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ, Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική (αποσπάσματα)	133

Σχέδια του ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΛΙΟΥ